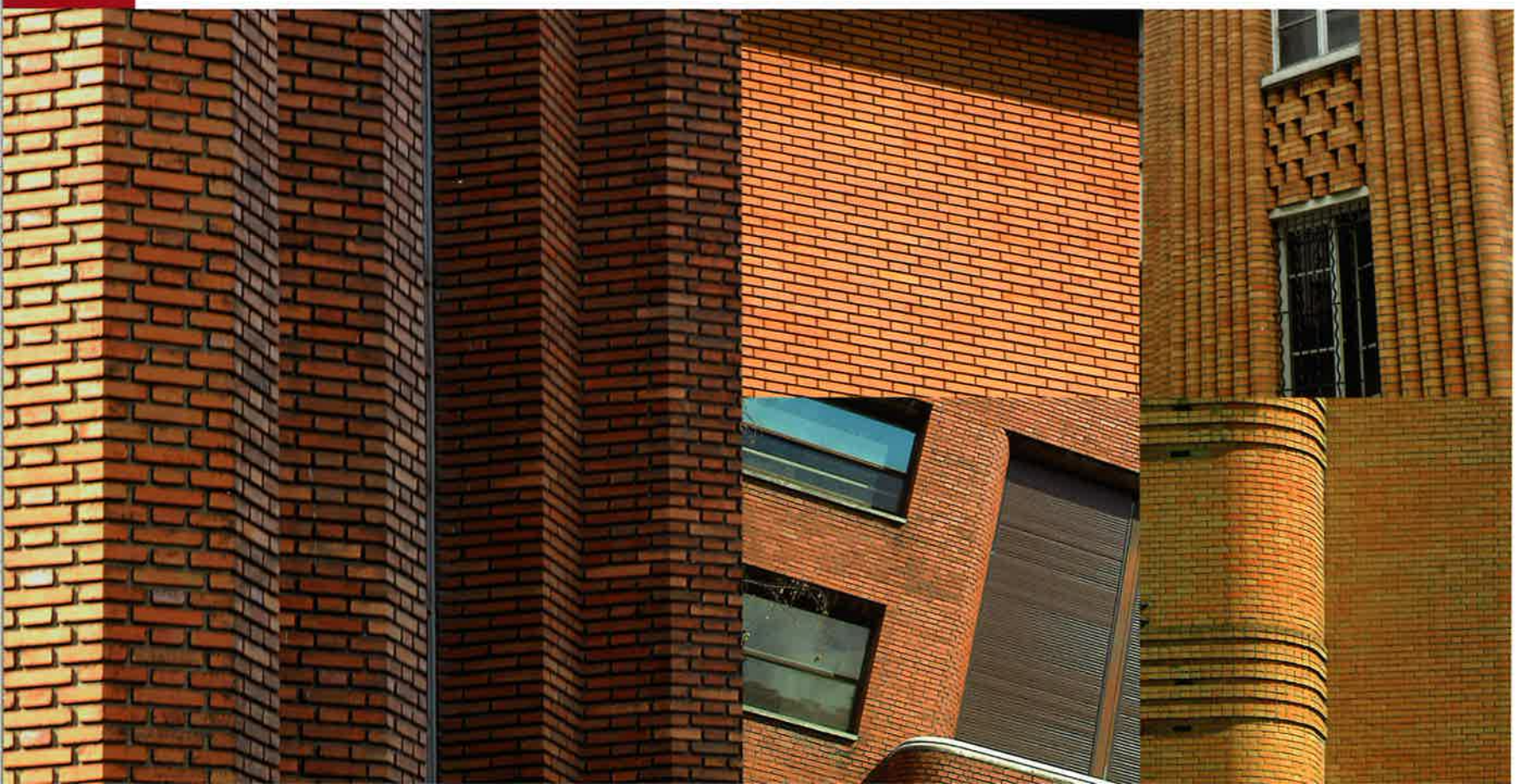

SEPTEMBER 2006
NUMMER 48

BAKSTEEN

PARIS

PARIJS IN BAKSTEEN
FOTO JEAN-FRANÇOIS RAUZIER

HET PLEZIER VAN HET ONTDEKKEN

Baksteen en Parijs is geen combinatie die als eerste opkomt bij een impressie van de architectuur van de Franse hoofdstad. Dan denk je toch eerder aan natuursteen. De historische reden daarvoor is mede gelegen in de overgang van houtbouw naar natuursteen vanwege het brandgevaar, waarbij overigens baksteen toch nog vaak werd gebruikt als vulmateriaal. Halverwege de 17e eeuw was baksteen echter nog van te matige kwaliteit voor hoogwaardige gebouwen, al werd de uitstraling kennelijk toch voldoende gewaardeerd om delen van het pleisterwerk aan de place des Vosges te voorzien van een geschilderd baksteenmotief.

Een tweede reden voor de oververtegenwoordiging van natuursteen boven baksteen in het Parijse straatbeeld is de voorkeur ten tijde van Louis XV voor statige, koele kleuren voor gebouwen. Onder invloed van deze 'gedistingeerde smaak' verdween kleur uit het straatbeeld en keerde daar pas later weer in terug als gevolg van de herwaardering van de architectuur van de middeleeuwen en de daarmee samenhangende levendige kleuren.

Het tijdperk van de mechanisatie en industriële revolutie brengt de uitvinding en ontwikkeling van machinale technieken voor de productie van keramische materialen als baksteen, tegels en dakpannen. De esthetische waardering van baksteen leidt ertoe dat metselwerk niet langer achter pleisterwerk wordt verstopt, maar trots wordt getoond. De opkomst van smeedijzer en staalconstructies in de architectuur geeft baksteen ook een impuls: de twee laten zich mooi combineren. De wereldtentoonstellingen van 1855 en 1867, evenals die van 1878 en 1889, geven een extra impuls aan de appreciatie van staal en baksteen als moderne en functionele bouwmaterialen.

Wie nu over de Parijse boulevards en door de straten van de arrondissements loopt, merkt het misschien niet op, maar de baksteenarchitectuur van de stad bevat vele verrassende gebouwen. Variërend van het 17e eeuwse place des Vosges tot kantoorgebouwen en instituten uit de jaren dertig van de vorige eeuw die door Nederlandse architecten als Dudok zijn beïnvloed. Zijn die gebouwen verstopt, of worden ze zo overheerst door andere gebouwen van natuursteen of glas en staal, dat het ronddwalende oog hen niet opmerkt? Eigenlijk niet. Baksteen heeft wel degelijk een traditie in Parijs en het aantal gebouwen dat daarvan getuigt is groot genoeg in aantal om niet onopgemerkt te hoeven blijven. Het is vooral een zaak van bewustwording en sensitiviteit.

Dit nummer van 'Baksteen' brengt een selectie van die Parijse baksteengebouwen bijeen. De redactie heeft zich daarbij niet laten leiden door een kritische analyse van die baksteentraditie, maar simpelweg door het onbevengene plezier van het ontdekken ervan.

04 EEN KOSTBAAR GENOT DOOR JAAP HUISMAN

De baksteen architectuur van Parijs is Europees gezien een buitenbeentje. Het is alsof architecten zich meer uitleefden met baksteen dan bijvoorbeeld met beton.

12 DE BAKSTEENTRADITIE VAN PARIJS DOOR BART DE VRIES

Baksteen kende tot in de jaren dertig van de vorige eeuw een duidelijke sociale status. Pas bij de herontdekking in de jaren tachtig kwam daar verandering in.

18 DE GEEST VAN DUDOK DOOR JAAP HUISMAN

Het milde modernisme in de vooroorlogse Parijse architectuur kent in Dudok een belangrijke inspirator. Epigonen van hem zijn links en rechts in de stad te ontdekken.

24 HET UITZICHT BOEKEN: MATÉRIAU RICHE, NOBLE ET SOCIAL DOOR BART DE VRIES

Gidsen over architectuur in Parijs zijn er genoeg, maar een boek dat speciaal op baksteen ingaat is een uitzondering. De tentoonstellingscatalogus 'La brique à Paris' voorziet dus in een behoefte.

25 MASTERCLASS BAKSTEEN

Dit jaar zal de vierde MasterClass Baksteen plaatsvinden. Een vooraankondiging van het programma en aanpak.

26 TECHNISCHE RUBRIEK DE GESCHIEDENIS VAN 'KENNIS'

DOOR HUGO SPEELMAN

De moderne aanbestedingsmethoden vragen dat beslissingen over geveldetailing al in het ontwerpstadium worden genomen. Te weinig wordt er dan al gebruik gemaakt van de kennis die aanwezig is bij de huidige ambachtslieden.

27 LEDENLIJST EN COLOFON

Verstopt op de boulevards en in de arrondissements van Parijs wacht een verrassend rijke baksteenarchitectuur om door het dwalende oog getroffen te worden.

Na de sociale woningbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw bleef baksteen geruime tijd op de achtergrond in Parijs. Scholen en kerken waren voor de Tweede Wereldoorlog de voornaamste stenen gebouwen, maar daarna zou na 1980 de tweede sociale woningbouw weer met baksteen gaan werken. Voorzichtig, want baksteen in Parijs is een kostbaar genot.

JAAP HUISMAN

EEN KOSTBAAR GENOT

Wie aan Parijs denkt, denkt aan de zandkleurige steen waarin Le Grand Louvre, Musée d'Orsay of de woonblokken rondom het Centre Pompidou zijn gehuld. Het palet van Parijs is crème of crème geweest, toen het verkeer nog niet zijn roet had uitgestoten. Het rode baksteen is een zeldzaamheid in het Parijse stadslandschap. Het is anders dan in Nederland niet het voor de hand liggende materiaal om gebouwen mee te bekleden. Geliefder zijn behalve het natuursteen het pleisterwerk, glas en beton enerzijds of tegels en geglazuurde steen anderzijds waaruit de appartementsgebouwen in de 19e eeuw werden opgetrokken. Met name de sociale woningbouw in de 2e helft van de 19e eeuw kent daarom een rijke uitstraling, zeker als het versierd is met allerlei patronen in het metselwerk. Bovendien ontdekten huiseigenaren in die tijd dat baksteen – zeker als het geglazuurd was – duurzamer en makkelijker in het onderhoud was dan andere materialen. De goedkope woningen die na de Eerste Wereldoorlog werden gebouwd, zijn nagenoeg alle van baksteen, de weinige duurere particuliere huizen daarentegen zijn gepleisterd of van natuursteen. Openbare voorzie-

ningen uit het interbellum zijn doorgaans van baksteen en dus zien we naast scholen kerken, zwembaden en gemeentehuizen waar het betonnen skelet schuilgaat achter steen.

BYZANTIJNSE REFRENTIES

Ademen de scholen de geest van Dudok (zie elders in dit nummer), bij de kerken van de bouw golf van de jaren dertig lijken de architecten alle remmen te hebben losgegooid. In 1931 richt de aartsbisschop van Parijs, kardinaal Jean Verdier, een fonds op dat de bouw van kerken moet financieren. In 1938 leidt dat

tot een honderdtal bouwplaatsen waarvan twaalf in Parijs, met een tweeledig doel: de kerk zette zichzelf zo in de schijnwerpers maar hielp ook een legioen werkloze bouwvakkers aan het werk. Terwijl er bij de scholen nog een bepaalde modernistische lijn valt te ontdekken, is *anything goes* de trend bij de kerken. Sporen van neogotiek, oriëntalisme en byzantinisme, je kunt het zo gek niet bedenken of ze komen voor in de kerkenbouw uit de jaren dertig.

De Eglise du Saint Esprit van Paul Tournon uit 1931 refereert zonder enige ironie aan de Aya Sofia in Istanboel. De religieuze autoriteiten

Kerk aan de avenue Daumesnil
(Paul Tournon, 1931)

Binnen refereert de kerk aan de Byzantijnse Hagia Sofia, wat goed mogelijk was dankzij de toegepaste gewapend betonconstructie, waarbij baksteen uit Bourgondië werd toegepast als verzachtend materiaal. Begin jaren dertig startte de aartsbisschop van Parijs een nieuwbouwcampagne om aan de enorme groei van de Parijse bevolking in het centrum en de buitenwijken tegemoet te komen. Het 12e arrondissement stond echter, net als het 19e en 20ste, bekend als een wijk met 'communistiche sympathieën' en de buurtreactie op de bouw van deze kerk werd daarom met enige ongerustheid tegemoet gezien.

wilden hiermee de missionarissen een plezier doen die terugkerend van hun missiewerk in de stad nog iets van de koloniale sfeer konden opsnuiven. Tournon was een streng gelovige katholiek aan wie die opdracht wel besteed was. Zijn doel was de religieuze architectuur een nieuw elan te geven die naar zijn smaak zich honderd jaar lang had begraven in nostalgie. Zijn reputatie was onbesmet; hij had de Grand Prix de Rome voor architectuur gewonnen, een prachtig excuus voor de kerkkleiding om hem en niet een modernist de opdracht te verstrekken.

De Saint Esprit heeft met 85 meter de grootste klokkentoren van Parijs, kent een koepel van 33 meter omtrek waarin de Heilige Geest troont, met daaronder twaalf bogen waarin de twaalf apostelen zijn afgebeeld. Het betonskelet is afgedekt met Bourgondische stenen. De kerk is daar-

Sporen van neogotiek, oriëntalisme en byzantinisme, je kunt het zo gek niet bedenken of ze komen voor in de kerkenbouw uit de jaren dertig.

mee een curieus en een beetje wereldvreemd object: uit niets valt de datum van totstandkoming te ontdekken. Alsof de Saint Esprit zomaar op aarde is gedaald, ergens in 1931.

PLASTICITEIT

De baksteen architectuur van Parijs is vanwege die Saint Esprit (maar die niet alleen) Europees gezien een buitenbeentje. Het lijkt erop alsof

Telefooncentrale aan de rue Bergère en du Faubourg-Poissonnière

(François Lecoœur, 1912)

Als pionier van het modernisme ontwierp Lecoœur een gebouw dat in zijn tijd nagenoeg unanieme afwijzing ontving. Dit puur functionalistische gebouw doet geen poging te behagen, maar herrijst na bijna een eeuw in anonimiteit als een te koesteren vroeg modern bouwwerk.

architecten zich meer uitleefden met het materiaal dan bijvoorbeeld met beton. Alles wordt in het werk gesteld om de plasticiteit te benadrukken. Bogen, welvingen, kartelranden en vooral vlechtwerk, de gevel lijkt veel toe te staan. Als er dan toch steen gebruikt mag worden, dan ook maar meteen expressief, zo lijkt de mentaliteit. Het bontst – hoewel een uitzondering – is het instituut voor kunst en archeologie van de architect Paul Bigot aan de Rue Michelet (12e arrondissement) uit 1927. Hier staat de kruising van een Moors paleis en een middeleeuws klooster, lijkt het wel, een folly met overdadig metselwerk dat opzichtig vloekt

tegen en met het modernisme uit die tijd. Bogot, hoofd van de Ecole des Beaux Arts, moest dan ook niets hebben van dat modernisme en richtte met dat instituut een pamflet voor het historicisme op. Het is een groot contrast met een ander baksteen monument, gelegen in het 10e arrondissement, de telefooncentrale van François Lecoœur uit 1912. Die durfde het als een voorloper van het modernisme aan om een volmaakt blinde hoek te ontwerpen in een gebouw dat lang voordat Loos uitriep dat elk ornament een misdaad was, al helemaal vrij van versiering was. Functionalistisch moest het voor Lecoœur zijn; elke

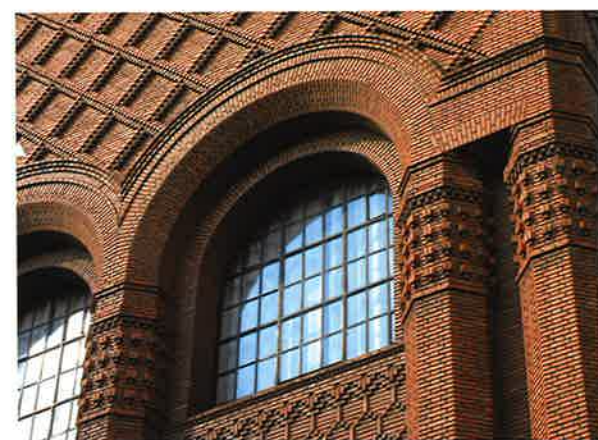
aantrekkelijkheid moest worden vermeden. De werknemers konden lunchen op de bovenste verdieping en werkten achter betrekkelijk kleine ramen in de etages eronder. In zijn tijd was de centrale een slecht begrepen en dus fel bekritiseerd object, nu staat het als een monoliet op de hoek van de Rue Bergère en Rue du Faubourg-Poissonnière.

MODERNE MONUMENTEN

Na de Tweede Wereldoorlog leek het gedaan met de liefde voor baksteen. De jonge monumenten van Parijs, van de Tour Manhat-

Institut d'Art et d'Archéologie, Université de Paris, aan de rue Michelet (Paul Bigot, 1927)

Een van de meest curieuze en zeldzame voorbeelden van historiserende architectuur in Parijs. Als hoofd van de Beaux Arts school was Bigot wars van het modernisme en hij ontwierp een fantasmagorisch bouwwerk, compleet met romanese, Assyrische en moorse stijlreferenties. De terracotta versieringen op het exuberante metselwerk refereren aan archeologische helden.

tan tot en met het Centre Pompidou, zijn opgetrokken uit glas en staal, en de nog jongere monumenten, zoals de Grote Bibliotheek van Dominique Perrault, eveneens. Het lijkt erop dat de naoorlogse generatie architecten en masse een andere weg bewandelt, De Portzamparc met zijn gestuikte en gewelfde buitengevels, de Zwitser Bernard Tschumi met geschilderde stalen skeletten, en Paul Chemetov met natuursteen, metaalpanelen en ... baksteen. In 1981 ontwerpt hij een megablock met sociale woningbouw in het 19e arrondissement dat gehoorzaamt aan de ligging (twee taps toelopende wegen) door ronde hoeken.

Parijs mag dan vaak de naam hebben als architectuur-walhalla, niet vergeten moet worden dat er tot de bouw van het Centre Pompidou in 1977 sprake was van stagnatie. Daarna leek de geest uit de fles, maar eerder via grands projets (zoals de piramide van het Louvre en de middeleeuwse Opera Bastille) dan met goede woningbouw. Veel zogenaam-

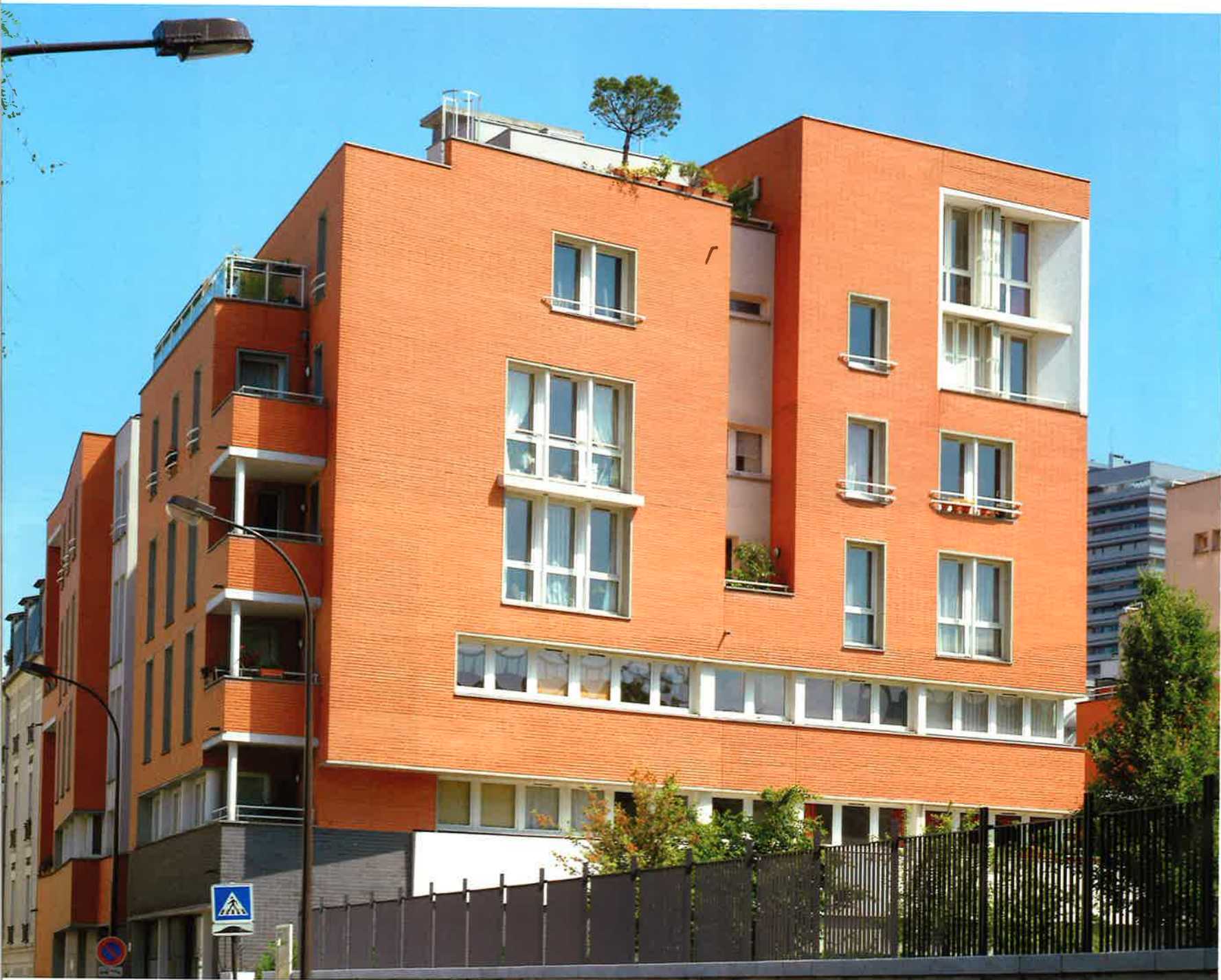
Een opvallend project is dat van Michel Benoit en Thierry Verbiat uit 1985 waar loggia's met geknikte hoeken zijn uitgespaard in gele gevels.

de futuristische architectuur leek door de tijd en de nieuwe smaak snel ingehaald te worden, La Défense en Neuilly voorop. Tegen de postmoderne paleizen van Riccardo Bofill wordt twintig jaar na dato meewarig aangekeken: veel vertoon, weinig inhoud. De ongeregelde heden in de banlieues van 2005 hebben aangetoond dat de architectuur van de flats minstens zo dodelijk was als de troosteloze omstandigheden waarin de bewoners verkeren. De grootste schuldige was Le Corbusier wiens liefde voor beton de onleefbaarheid heeft bevorderd, riep een nieuwe generatie uit.

SOCIALE ORIËNTATIE

Inderdaad heerst en overheerst in de villes nouvelles (de satellietsteden van Parijs) het beton, maar binnen de périphérique (de rondweg) keert begin jaren tachtig schoorvoetend baksteen terug. Met name in het 13e arrondissement gloort in dat materiaal de terugkeer van en belangstelling voor de sociale woningbouw. Een opvallend project is dat van Michel Benoit en Thierry Verbiat uit 1985 waar loggia's met geknikte hoeken zijn uitgespaard in gele gevels. Het blok, dat destijds de afronding was van een grote renovatie van het Docteur-Navareplein, was het Parijse equivalent van de Nederlandse stadsvernieuwing.

Er is een zekere overeenkomst in de architectuur die, passend in de tijd, kleinschalig en van een menselijke maat genoemd kan worden, ook al is de Parijse woningbouw beduidend groter dan die in de Amsterdamse Dapperbuurt. Drie jaar later wordt er met de 'kneuterigheid' gebro-

▲ *Appartementen en ateliers aan de rue du Moulin de la Pointe en rue du Tage (Catherine Furet, 1998)*
De sokkel van donkere baksteen waarop de drie blokken van zalmkleurige uit Toulouse afkomstige baksteen staan, herbergen de ateliers voor kunstenaars.

Sociale woningbouw aan de rue Sthrau ▲

(Michel Benoit en Thierry Verbiest, 1985)

Dit als afrondend onderdeel bedoelde project van de totale renovatie van het plein Docteur-Navare beantwoordt met zijn baksteengebruik aan het overheersende materiaalgebruik in de omgeving, terwijl het in zijn verticale vormtaal verwijst naar het vlakbij gelegen en veelgeprezen complex van acht woontorens van elf verdiepingen voor sociale huisvesting van Christian de Portzamparc.

ken, in een crèche voor zestig kinderen van de architecten Marc Beri en Philippe Gazeau aan de Rue Hauteville (9e arrondissement). De golvende stenen stroken (de architecten noemen het bladeren) lijken aan de kant van de binnentuin over de gevel gesmeerd en geven daardoor een ongehoord dynamisch beeld aan het gebouw. De architecten kozen voor steen en glas om aan te sluiten bij de naburige ateliers. Door het ruimhartige glas is de binnentuin ook vanaf de straatkant waarneembaar.

OMGEVING EN CONTINUÏTEIT

Architecten die rekening houden met de omgeving, dat is tekenend voor het Parijs van de jaren tachtig. Dat komt doordat op de Academie des Beaux Arts, de leerschool van De Portzamparc en Chemetov, het contextualisme in zwang is geraakt: architecten dienen zich te schikken naar de stijl en de geest van de buurt. Dat verklaart het megablock van Chemetov aan de avenue Jean Lolive, evenals het werk van Antoine Grumbach.

Grumbach is een bewonderaar van Aldo van Eyck en diens pleidooi voor menselijke architectuur. Hij ziet de stad als een grote bibliotheek

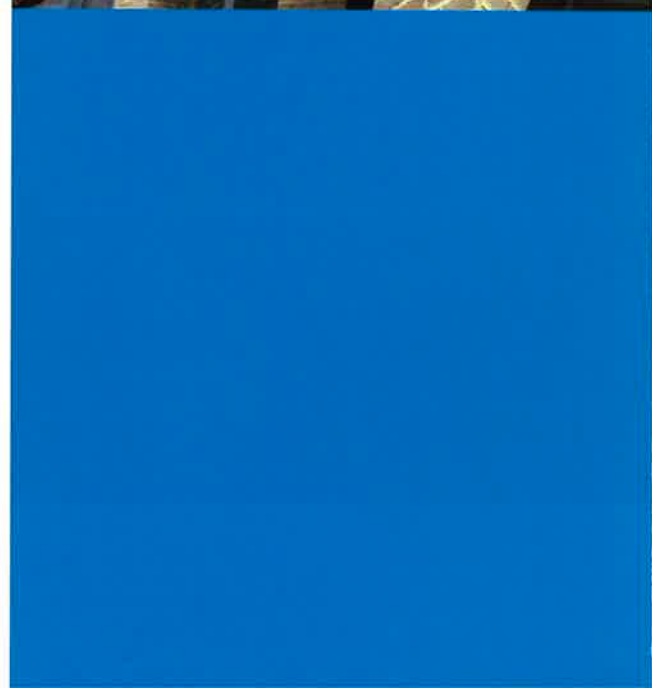
waar in de bodem het geheugen is opgeslagen. De grootste zorg dient uit te gaan naar de continuïteit en naar een omgeving waarin de mens zich een beetje kan onttrekken aan de stadsdrukke. Architectuur als safe haven.

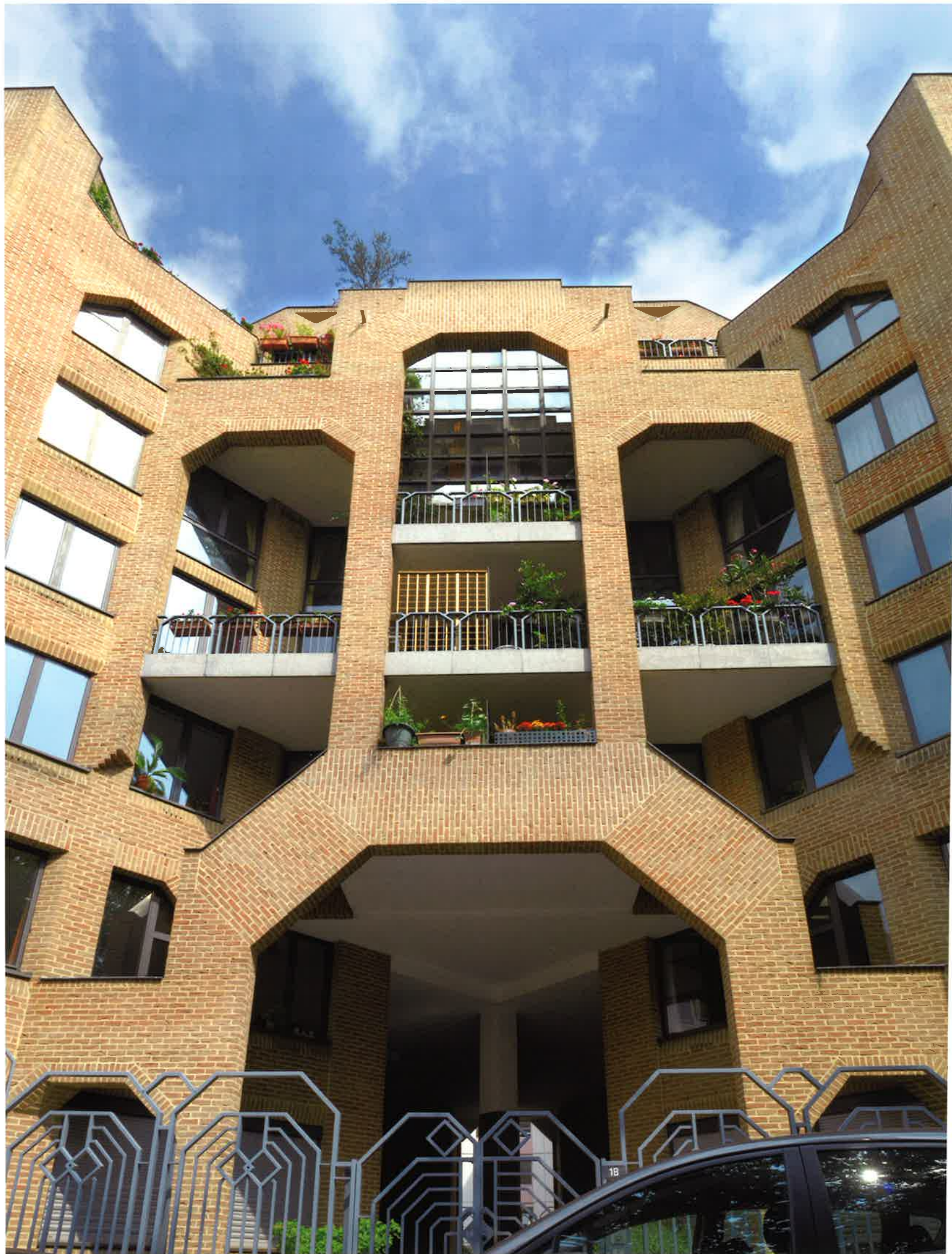
Dit resulteert in een blok sociale woningbouw aan Place Perceval in het 14e arrondissement dat opvalt door materiaalgebruik en zorgvuldige vormgeving, in de terminologie die Grumbach begin jaren tachtig aanhoudt: *monumentalité domestique*. De gevel is afwisselend hol en bol en bestaat nu eens uit geglazuurde dan weer uit ruwe baksteen. De architect wilde zich afzetten tegen het kille witte, industriële beton, dat de macht had gegrepen in de hoofdstad. Daarmee is Grumbach terug bij het uitgangspunt van de baksteenarchitectuur in de volkswoningbouw van de 19e eeuw, maar dat niet alleen: niet ver van de Place Perceval vinden we de aanstichter van die stroming in de architectuur terug. Zijn naam is Dudok. ■

▼ Crèche met plaats voor zestig kinderen aan de rue d'Hauteville

(Marc Beri en Philippe Gazeau, 1988)

Parijse architecten zijn zelden geïnteresseerd in de binnenterreinen van hun gebouwen. Beri en Gazeau hebben voor deze kindercrèche nadrukkelijk wel moeite gedaan de gevelwand die naar de tuinzijde is gekeerd 'vriendelijk en licht' te maken. Baksteen werd onder andere gekozen vanwege de aansluiting op de omringende studio's en ateliers.

Sociale woningbouw aan de place Constantin-Brancusi ▲

(Antoine Grumbach, 1985)

Grumbach wilde de schade die de stadsontwikkelingen in de naoorlogse jaren had aangericht repareren. In dit gebied nabij de snelweg en omringende hoogbouw bestond zijn oplossing uit het creëren van een plein dat de overgang van de oude naar de nieuwe stad zou aangeven. Met zijn materiaalgebruik van tegels en baksteen wilde Grumbach zijn afkeer van 'wit industrieel beton' uitdrukken.

DE BAKSTEENT VAN PARIJS

Net zoals staal is baksteen geen kenmerkend bouw materiaal voor Parijs. Baksteen werd enkele eeuwen geleden vooral toegepast in navolging van koninklijke paleizen om rijkdom en welstand aan te geven. Door de opkomst van natuursteen in de 17e eeuw en later in de 19e eeuw als gevolg van de grote stedenbouwkundige ingrepen van baron Haussmann – die een ingenieus belasting- en tarievenstelsel bedacht om de materiaalkosten van natuursteen te bekostigen – verdween baksteen naar de achtergrond.

De terugkeer van het bouw materiaal verliep in enkele fasen. Aan het begin van de 20ste eeuw werd baksteen populair voor sociale woningbouw en industriële gebouwen. Baksteen voldeed daarnaast prima voor bijgebouwen. Duurzaamheid, een rustige inpassing in het architectonisch beeld en een gunstig kostenplaatje waren belangrijke overwegingen.

Bij de bouw van kerken buiten de periferie van Parijs in de jaren dertig werd eveneens voor baksteen gekozen. Onder invloed van onder andere Frank Lloyd Wright en Louis Kahn verkreeg baksteen tenslotte meer aantrekkingskracht onder de toen courante architecten voor beeldbepalende gebouwen.

De opkomst van de onroerend goedmarkt, en dan vooral voor de woningbouw, heeft baksteen een impuls gegeven.

voor de appartementsbouw. De ontvangstruimten werden aan de straatzijde gesitueerd, de woonruimten aan de achterzijde die uitkwam op een binnenterrein. Waar de gevel aan de straatzijde door materiaalgebruik en architectonische referenties de relatieve welstand en sociale positie van de bewoners tot uitdrukking bracht, daar mocht de gevel aan het binnenterrein vrijer worden vormgegeven en werd voor baksteen een soort speelplaats. Soms fantasierijk, vaak licht gekleurd, om het gebrek aan binnenvallend licht te compenseren.

STANDAARDMODELLEN

De opkomst van de onroerend goedmarkt, en dan vooral voor de woningbouw, heeft baksteen een impuls gegeven. Was het ooit de gewoonte gebouwen uit te breiden al naar gelang de woonbehoeften van de bewoners, de groei van de stad en de toename van kapitaal creëerden een basis voor het beleggen in grote appartementsgebouwen. De architecten en ontwikkelaars in die tijd hanteerden standaardmodellen

Tussen de toenmalige vestingwerken van Louis-Philippe en het historisch centrum van Parijs ontstond ook een investeringsmarkt voor onroerend goed in de vorm van appartementsgebouwen, maar dan voor de gegoede middenklasse die vooral bestond uit ambachtslieden, kleine industriëlen en handelaren. De gebouwen voor deze bescheiden en hardwerkende bevolkingsgroep werden voornamelijk opgetrokken in baksteen. Veelal gedecoreerd, omdat men wilde laten zien 'te weten hoe het hoort', maar wel in sobere stijl, omdat men 'zijn stand kende'. Hier dus geen kariatiden of bloemenslingers op de gevels, maar patronen van gekleurde baksteen of een versiering met een bolle gevelsteen (cabocho).

TRADITIE

*Appartementsgebouw aan de rue
Notre Dame Des Champs
(Léon-Joseph Madeleine, 1939)*

*Een symmetrisch gebouw in art modern-stijl, waarvan de betonconstructie zorgvuldig is
weggewerkt achter zeer verzorgd metselwerk.
Een mooi gedetailleerd voorbeeld van de 'roide' ring (zowel baksteen als politieke voorkeur)
om oud Parijs. Gebouwd op de oude vestingmuren.*

BART DE VRIES

▲ Appartementencomplex aan de rue Tolbiac

◀ Appartementencomplex aan de rue des Amiraux (Henri Sauvage, 1922)

Sauvage creëerde met dit terrassencomplex een verticale tuinstad voor tuberculosepatiënten, die bovendien nog konden beschikken over een inpandig (en nu openbaar) zwembad. De manier waarop het gebouw zich stapsgewijs terugtrekt, brengt licht in de straat en lucht en ruimte in de appartementen, waarvan de terrassen een bijna even groot vloeroppervlak hebben als de woningen zelf.

De meeste van deze gebouwen zijn te vinden in de 12e, 13e, 18e, 19e en 20ste arrondissementen, min of meer gerangschikt als een halve maan rondom de historische kern.

SOCIALE STATUS

In een stad waar baksteen in de gevelwanden langs de imponerende 'grands boulevards' een uitzondering is, ligt de gedachte voor de hand dat het materiaal een sociale status kent. Dat klopt wel enigszins. De goedkope sociale woningbouw in Parijs was tot de jaren dertig bijna uitsluitend in baksteen gerealiseerd. Bepalend daarvoor was de invloed die vanuit Engeland kwam, waar de eerste woningcorporaties waren opgericht, een fenomeen dat architecten naar Engeland lokte om de nieuwe woningtypen te bestuderen. Een gevolg was wel dat de kenmerkende rode baksteenkleur een soort symboolkleur werd voor goedkope woningbouw. Alleen fabrieken en openbare gebouwen drukten zich net zo uit. De weinige particuliere huizen en de als beleggingsobject gebouwde appartementencomplexen voor de rijken of gebouwen die een bepaalde positie willen uitdrukken gebruiken baksteen maar zelden. Ook in onderwijsgebouwen valt dit waar te nemen. Scholen voor het hoger en middelbaar onderwijs in het interbellum zijn bijna allemaal van beton en natuursteen, scholen voor het basisonderwijs zijn van baksteen. Pas in de jaren dertig wordt deze tendens hier en daar doorbroken en duikt

baksteen op in de 'beaux quartiers'. Vanaf 1925 wordt gewapend beton namelijk vaker toegepast, waarbij baksteen uiterst geschikt is om de gevels in te vullen. Dat leidt tot mooie gevelpatronen waarvoor indertijd een soort staalboeken bestonden.

Een andere ontwikkeling in de jaren dertig die het gebruik van baksteen bevorderde, betrof de technische ontwikkeling van het materiaal. Jongere architecten moderniseerden het metselwerk door kwalitatief betere stenen te laten maken van kleinere afmeting, met verschillende texturen in combinatie met verfijnder voegwerk.

NATUURLIJK TEGENWICHT

De revival tijdens de Tweede Wereldoorlog van 'Frans denken' en dus ook bouwen, leidde ertoe dat tijdens de oorlogsjaren vele honderden monografieën het licht zagen, waarin het door de staat gepropageerde regionalisme werd beschreven en gedocumenteerd, vooral de architectuur in baksteen en natuursteen van de Val-de-Loire, Normandië en Picardië. Hoewel deze door het tijdschrift 'L'Architecture française' bevorderde stroming na de bevrijding werd verworpen, had dit geen onmiddellijke gevolgen voor de keuzen voor bouw materiaal. Wel verdween baksteen op den duur uit de massale sociale woningbouw in de jaren vijftig, waarvoor steeds vaker pleisterwerk werd gebruikt. Onder invloed van het minimalisme en monumentalisme van Mies van der Rohe

◀ *Appartementsgebouw Maison à gradins sportive aan de rue Vavin*

(Henri Sauvage, 1913)

Dit was het eerste gebouw waarvoor Sauvage de terrassenbouw toepaste, waarmee hij licht en ruimte in de woningen wilde brengen. De aantrekkingskracht voor de moderne beter gesitueerden moest worden vergroot door sportfaciliteiten in het gebouw te integreren.

▼ *Schoolgebouw aan de boulevard Berthier*

(Alexis Dresse en Léon Oudin, 1938)

Voor de hausse aan publieke werken tussen de twee wereldoorlogen, zoals ook het grote aantal schoolgebouwen, werd in overgrote meerderheid een monumentale vormtaal gebruikt.

en Louis Kahn verkreeg baksteen in Parijse gebouwen een toepassing als een soort natuurlijk tegenwicht voor de immateriële gebouwen, veelal in de onderbouw of soms voor de top van de gevel.

HERONTDEKKING

Net als in Nederland maakte de architectuur voor de woningbouw ook in Frankrijk een vorm van 'vertrutting' door, waarbij baksteen voor warmte en gezelligheid moest zorgen; een ervaring die het imago niet veel goeds heeft gebracht. Ook de tijdelijke trend van fantasiestenen in allerlei kleuren van een aantal jaren geleden, bedoeld als verlevendiging van grijs beton, was in de ogen van architecten niet bevorderlijk voor het serieus nemen van baksteen. Het is moeilijk te zeggen hoe breed dit werd gedragen, maar het duurde

De herontdekking kwam nadat baksteen al een eeuw, zij het lang niet altijd op dezelfde manier of met dezelfde intentie, voor de Parijse architectuur was gebruikt.

in elk geval tot halverwege de jaren tachtig voordat baksteen door architecten werd herontdekt. Die herontdekking kwam op een moment dat baksteen nagenoeg een eeuw lang consistent, zij het lang niet altijd op dezelfde manier of met dezelfde intentie, voor de Parijse architectuur werd gebruikt. De herontdekking viel min of meer samen met een nieuwe sociale status voor baksteen. Het materiaal is in zijn toe-

passing duurder dan vroeger geworden, onder andere door het achterblijven van kennis over stapelen en het beschikbaar vakmanschap is afgenomen. Dat draagt er natuurlijk aan bij dat baksteen ook in de huidige bouwproductie in Parijs, evenals in de afgelopen anderhalve eeuw, geen

beeldbepalend bouw materiaal is, maar het maakt van een speurtocht naar de aanwezige bakstenen gebouwen er niet minder fascinerend door. ■

▼ Kantoor van deelgemeente aan de rue Mouton-Duvernet

(George Sobille, 1933)

De jaren dertig zagen door de groeiende rol van de overheid een forse toename van overheidsgebouwen. De gebouwen uit die tijd gebruikten een monumentale baksteentaal om de autoriteit en macht van de overheid te benadrukken.

Kantoor van deelgemeente
aan de rue Mouton-Duvernet
(George Sobille, 1933)

▼ Huis van Tristan Tzara aan de avenue Junot
(Adolf Loos, 1926)

Tzara, stichter van de anti-kunbeweging Dada en later lid van de surrealisten, vond in Loos een architect die decoratie en schoonheid van afzonderlijke componenten in de architectuur afwees ten behoeve van een samenhang van de delen.

▼ Sociale woningbouw aan de boulevard Berthier
(Joseph Bassompierre, Paul de Rutté en Paul Sirvin, 1933)
Een mooi gedetailleerd voorbeeld van de 'rode' ring (zowel baksteen als politieke voorkeur) om oud Parijs. Gebouwd op de oude vestingmuren.

DE GEEST VAN DUDOK

Het milde modernisme in de vooroorlogse Parijse architectuur kent een belangrijke inspirator: Willem Marinus Dudok. Hoewel hij in Parijs slechts een gebouw heeft ontworpen, zijn links en rechts in het straatbeeld epigonen van hem te ontdekken, zoals het tandheelkundig instituut George Eastman, de Hogere Ingenieursschool van Joannes Cholet en Jean-Baptiste Mathon en het Biologie-instituut aan de rue Pierre et Marie Curie.

Er bestaat een opvallende overeenkomst tussen Hilversum en Parijs, hoe zeer beide steden alleen al in schaalgrootte van elkaar mogen verschillen. De parallel is de school. Zoals in de jaren twintig en dertig Hilversum werd gevuld met opmerkelijke scholen naar ontwerpen van Willem Dudok, steevast uitgerust met kloeke mansardekappen, zo is ook in die periode Parijs verrijkt met lagere scholen die als een baken in de wijk werden gebouwd. Vorstelrijke gebouwen van baksteen die met hun zakelijke uiterlijk niet over het hoofd zijn te zien. Maar liefst 24 scholen werden er in het Parijs van de jaren dertig gebouwd, verspreid over verschillende arrondissementen, en wat opmerkelijk is: de naam Dudok valt geregeld bij deze projecten. Alsof zijn schoolconcept een exportartikel was dat zich goed leende voor de educatie van het kind: want de Parijse scholen vormen net als de Hilversumse een soort oase in de wijk, een rustpunt dat zich ont-

trekt aan het maatschappelijk verkeer en daarom een zekere garantie bieden voor concentratie.

DOELBEWUST AFWIJKEN

Het schoolprogramma in Parijs werd al aan het eind van de 19e eeuw opgezet door de toen-

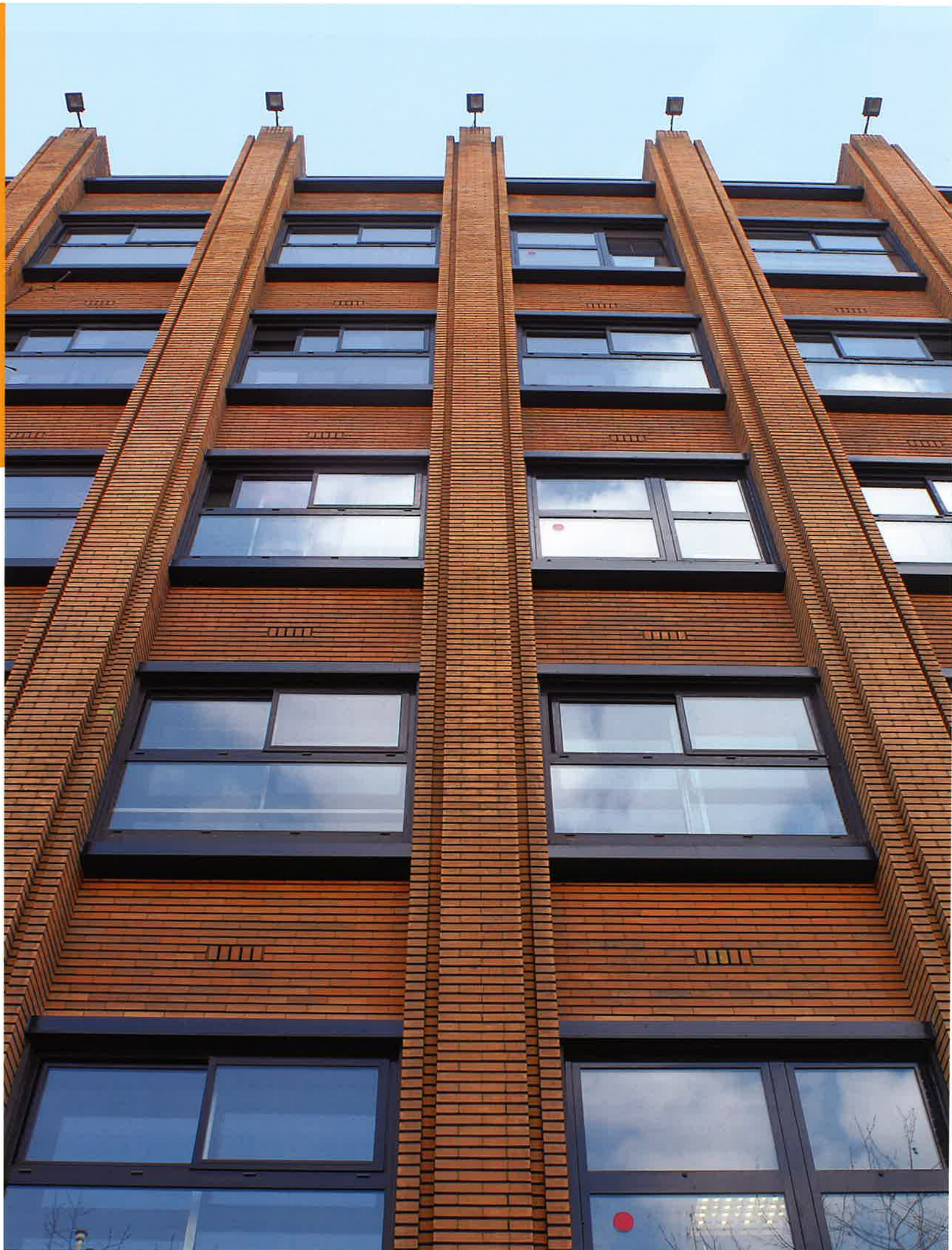
Zoals Dudok zijn scholen voorzag van ornamenten in de vorm van tegelstroken, fantasierijk metselwerk of glas-in-loodramen, zo ontsnappen ook de Parijse scholen aan neutraliteit.

malige minister van onderwijs Jules Ferry, maar kwam logischerwijs pas veel later tot uitvoering.

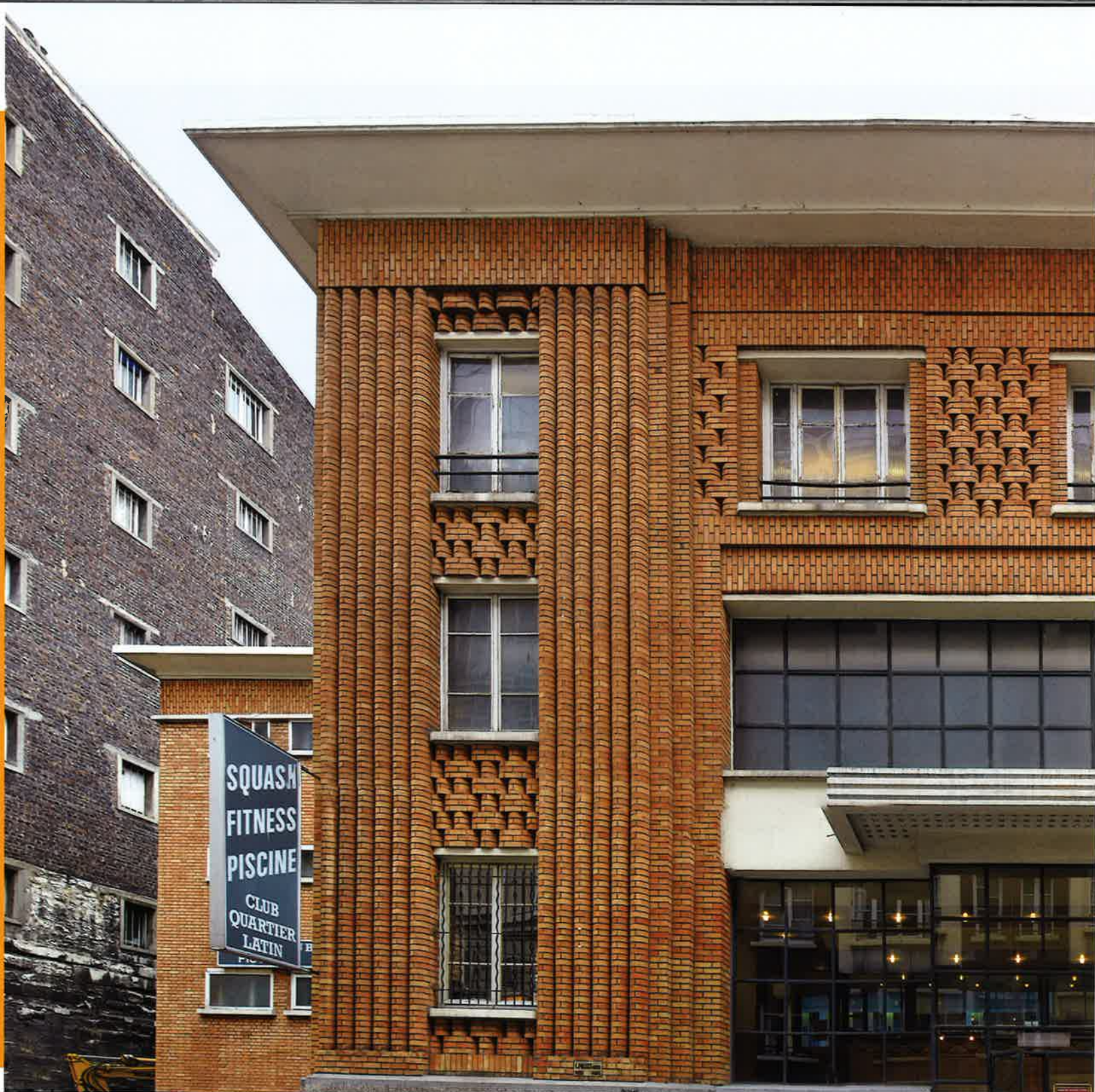
De Eerste Wereldoorlog had immers roet in het eten gegooid; Frankrijk was in de eerste

helft van de 20e eeuw bankroet. Het bouwprogramma stagneerde. Pas na 1930 ontstond er enige ruimte om overheidsarchitectuur een kans te geven.

De scholen, zoals die van Lionel en Daniel Brandon in het 9e/10e arrondissement, moesten doelbewust afwijken van hun omgeving. Niet zelden verspringt de daklijst, terwijl ook het hermetische karakter van de Parijse architectuur wordt doorbroken. Menig Parijs' woningblok bevat een cour (binnenhof) dat echter van de straatkant niet zichtbaar is. Een forse poort is de enige aanwijzing dat zich daarachter een binnenplaats bevindt. Dat is anders bij de scholen, waar de speelplaats in het hart van het gebouw contact houdt met de straat. Zo werd een beetje lucht en licht geschapen in de volle, dichtbebouwde Parijse volks-

▲ Hogere ingenieursschool aan de boulevard Saint-Germain
(Joannès Chollet en Jean-Baptiste Mathon, 1936)
Zichtbare invloed van Nederlandse baksteenarchitectuur, met name
Dudok. De architecten gebruikten speciaal gemaakte bakstenen.

wijken. Zoals Dudok zijn scholen voorzag van ornamenten in de vorm van tegelstroken, fantasierijk metselwerk of glas-in-loodramen, zo ont-snappen ook de Parijse scholen aan neutraliteit. We zien versierde dor-pels, vensterbanken en daklijsten die het strakke geometrische uiterlijk lijken te compenseren. In de school van de Brandons aan de Rue de Mar-seille is zelfs een loggia ondergebracht waar het op hete zomerse dagen prettig toeven moet zijn. Toch zijn er ook verschillen tussen de Hilversum-se en Parijse scholen, de eerste zijn in het typische geel van Dudok ge-doopt, de Parijse scholen zijn vlammend rood. Het aan Frank Lloyd Wright ontleende dak dat sterk uitkraagt, komen we in Parijs ook niet tegen.

Hoe sterk de invloed van de Nederlandse architectuur in de jaren dertig was, blijkt uit een hoekpand aan de Boulevard Saint Germain waar-in de hogere ingenieursschool is gevestigd. Het zou een kruising tussen DUDOK en DUYKER kunnen zijn, het gebouw met zijn horizontale gele-ding en strak gespannen ramen, gevat in dunne metaalprofielen. Merk-waardig genoeg stel je je dit opleidingsinstituut (van Joannes Cholet en

Jean-Baptiste Mathon uit 1936) eerder in stucwerk voor dan in baksteen. Maar doordat er toch metselwerk is gebruikt, is het minder vluchtig. Het staat, om nooit meer te vergeten op een markante hoek in het hart van Parijs. Hoeveel stenen gebouwen doen de school dat na? In de buurt van het metrostation Madeleine vinden we een soortgelijk hoekpand uit 1932 terug, maar dan van beton en glas. Dat warenhuis, zou je kunnen zeg-gen, was op en top style moderne, zakelijk dus, terwijl de school van Cho-let en Mathon nog de warmte uitstraalt die een school wel kan gebrui-ken.

In de film Bleu van het drieluik Bleu, Blanc, Rouge van de Poolse filmregisseur Kieslowski zwom actrice Juliette Binoche er baantjes: het zwembad Club Quartier Latin aan de rue de Pontoise (van Lucien Pollet uit 1934). Het is dan ook net zo'n filmisch decor als het Zuiderbad in Am-sterdam, en ook vergelijkbaar in verschijning, een beetje industrieel. Zien we daar ook een schoorsteen voor de oliestook die het water op tem-peratuur moet houden? Aanvankelijk zou je er gewoon aan voorbijlopen, zo voegt het zich met zijn gele steen in de straatwand. Het enige versie-

rende element zijn de boogvormige ramen en de gekartelde daklijst.

Dan is het zwembad van Louis Bonnier aan het Place Verlaine opvallender. Le Corbusier had er – begrijpelijk – moeite mee dat het complex er niet eenduidig uitziet; twee verschillende vleugels aan weerszijden van een betrekkelijk nederige ingang en een hoog oprijzende, heel modern ingerichte zwemzaal daarachter. ‘Een Januskop’ noemde hij het. Dat neemt niet weg dat je het zwembad niet gauw vergeet: komt het door het golvende dak in het midden van de gevel dat wat Duits aandoet, of de Art Nouveau die terugkeert in de gebogen ramen?

VUURRODE BAKSTEEN

Aan de Rue George Eastman vinden we weer een spoortje Nederlandse invloed in het Institut Dentaire et de Stomalogie van de architect Edouard Crevel uit 1937(13e arrondissement: het bedevaartsoord voor

▲ Zwembad Club Quartier Latin aan de rue de Pontoise

(Lucien Pollet, 1934)

Pollet ontwierp meerdere zwembaden in Parijs en liet zich voor die gebouwen telkens inspireren door Frank Lloyd Wright, zoals ook voor dit gebouw met zijn baksteenrelief en zwevend dak. Dit zwembad dat tot 's avonds laat open blijft, verkreeg extra bekendheid omdat Juliette Binoche in de film *Trois Couleurs: Bleu* hier zwemt.

de baksteentoerist). Een horizontaal langwerpig gebouw dat zich door zijn laagte bijna laat wegcijferen in zijn omgeving, opgetrokken uit een vuurrode baksteen. Grote vensters op de eerste etage waarachter de orthodontisten en tandartsen hun werk moeten kunnen doen met invalend daglicht. Dat is de voorzijde. Loop je eromheen dan sta je oog in oog met een Frans landhuis, maar dan wel de sobere variant.

Dat is de verrassing van de vooroorlogse Parijse baksteen-architectuur. Het pikt wat van de Art Nouveau, de Nieuwe Zakelijkheid en de

Donation George Eastman/Institut Dentaire et de
Stomatologie aan de rue George-Eastman
(Edouard Crevel, 1937)

industriële architectuur rond de jaarwisseling. Altijd lijkt er een vleugje Dudok aanwezig, voornamelijk in de scholen. Dudok kon als een van de weinige Nederlandse architecten bouwen in Parijs. Tussen 1927 en 1939 kwam het Pavillon Néerlandais in de Cité Universitaire tot stand in de kenmerkende Dudok-stijl: een sterk verticaal element (trappenhuis/toren) dat contrasteert met een horizontaal gelede gevel. Het Algemeen Handelsblad schreef: 'Sterk, fors, monumentaal zijn de lijnen van het gebouw. Met de grootste zuinigheid werkende is de architect erin geslaagd een maximum aan effect te bereiken.' Tien jaar na de eerste steenlegging kon het paviljoen worden ingewijd, gelegen op een strategische hoek van het terrein, dat de architect

met die toren goed heeft uitgebuit. Dudok, door de Fransen uitgeroepen tot de belangrijkste Nederlandse architect in het interbellum, kreeg op dat terrein gezelschap van een andere grootheid die het Zwitserse paviljoen voor zijn re-

Dat is de verrassing van de vooroorlogse Parijse baksteen-architectuur. Het pikt wat van de Art Nouveau, de Nieuwe Zakelijkheid en de industriële architectuur rond de jaarwisseling.

kening nam: Le Corbusier. Overbodig te zeggen dat baksteen in de universiteitswijk niet het gekozen materiaal was. Le Corbusier zweerde bij beton en glas. =

▼ Donation George Eastman/Institut Dentaire et de Stomatologie aan de rue George-Eastman
(Edouard Crevel, 1937)

Eastman werd in zijn jeugd geplaagd door gebitsproblemen en gaf later in zijn leven grote geldbedragen voor de vestiging van tandheelkundige instituten. Het gebouw laat de directe invloed zien van Nederlandse moderne baksteenarchitectuur, met Dudok als voorbeeld. Aan de achterzijde toont het gebouw zich als een soort Frans landhuis.

*Biologie-instituut aan de rue Pierre et Marie Curie
(Germain Debré en Nicolas Kristy, 1930)
Geïnspireerd door de Nederlandse baksteenarchitectuur en
vooral het Collège Néerlandais van Dudok, maar in
afwijking van de gebruikelijke abstracte kubistische gevel
werd hier juist gekozen voor baksteen.*

HET UITZICHT

BOEKEN

MATÉRIAU RICHE, NOBLE ET SOCIAL

Gidsen over architectuur in Parijs zijn er volop. Zo bestaan er 'The Guide to the Architecture of Paris' van Norval White en de 'Guide de l'architecture Moderne' van Hervé Martin (resp. Charles Scribner's Sons en Editions Alternatives).

Maar boeken die specifiek over baksteen in Parijs gaan, zijn veel moeilijker te vinden. In 1991 vond er in het Pavillon de l'Arsenal echter een tentoonstelling plaats over dit onderwerp. De begeleidende publicatie van Bernard Marrey, 'La brique á Paris' (ISBN 2-7084-0414-8, Picard Editeur et Pavillon de l'Arsenal), is in de losse verkoop bij l'Arsenal gelukkig nog verkrijgbaar. Marrey stelde de tentoonstellings-catalogus samen aan de hand van een aantal themahoofdstukken die min of meer chronologisch zijn geordend. Deze aanpak resulteert in een introducerend overzicht van baksteen-gebruik tijdens het Romeinse en het Byzantijnse rijk, kerkelijke architectuur in de vroege en late middeleeuwen, om vervolgens via de vijftiende tot zeventiende eeuw te belanden bij de renaissance van de baksteen in Parijs.

In een lange reeks korte hoofdstukjes behandelt Marrey het baksteengebruik in Parijs aan de hand van gebouwentypen, wijken en uitbreidingsgebieden, combinaties van bouwmaterialen, sociale woningbouw en architectuurstijlen. Aardig is de verzameling van uitspraken van architecten als Alvar Aalto, Adolf Loos, Mies van der Rohe en Louis Kahn over baksteen en baksteengebruik achterin het boek. Deze uitspraken gaan in geen van de gevallen over baksteen en Parijs, maar zijn niettemin lezenswaardig als persoonlijke getuigenissen.

Daarnaast stelt Marrey dat de betrokken architecten veel invloed hebben uitgeoefend op de architectuur in Parijs en daarmee ook op de toepassing van baksteen in de stad.

'La brique á Paris' is voor baksteenliefhebbers om nog een andere reden een belangwekkend boek en wel vanwege de uitgebreide verzameling van baksteengebouwen die wordt besproken. Marrey's mede-auteur Marie-Jeanne Dumont heeft daarvoor de teksten gemaakt en die zijn bijna zonder uitzondering helder en informatief. Van elk besproken gebouw is – deels in kleur – een foto opgenomen.

Dumonts bondige projectbeschrijvingen staan in tegenstelling tot de stukken van Marrey zelf, die met dit boek weliswaar een belangrijke bijdrage levert aan de documentatie van baksteen in Parijs, maar in zijn hoofdstukken af en toe ook met meanderende mini-filosofietjes uitpakt, die de aandacht afleiden van het eigenlijke onderwerp. Wie daar echter tegen kan, heeft met dit boek een mooie toevoeging aan de al bestaande architectuurgidsen over Parijs in handen.

Het Pavillon de l'Arsenal is gevestigd op de hoek van boulevard Morland en rue Agrippa d'Aubigné in Parijs.

BART DE VRIES

MASTERCLASS

BAKSTEEN 2006

Vorig jaar november organiseerde KNB de derde MasterClass Baksteen onder leiding van Christoph Kohl (Krier & Kohl in Berlijn) en Jo Coenen. Het accent lag op de opgave hoe in gevoelige binnenstadsgebieden uitbreidingsprojecten te realiseren. Uit de 'confrontatie' tussen de ontwerpfilosofie van Krier & Kohl en de opvattingen van Coenen kwamen boeiende inzichten naar voren, die later onderwerp van discussie met beide 'masters' werden.

Ook dit jaar zal in november de MasterClass Baksteen plaatsvinden. De tot nu toe gevolgde formule zal worden voortgezet, waarbij telkens twee erkende en ervaren mensen uit het vak spreken over hun opvattingen, hun ontwerppraktijk en baksteen. Vast onderdeel van de MasterClass Baksteen is verder ook de technische workshop onder leiding van technisch adviseurs Hugo Speelman en Govert Koers van KNB. Zij zullen de ontwerptechnische en verwerkingstechnische aspecten van ontwerpen met baksteen behandelen. Deelnemers hebben de mogelijkheid vooraf ook eigen ontwerp vragen in te dienen zodat deze door de Master ofwel de technisch consultants behandeld kunnen worden.

KNB organiseert de Masterclass Baksteen speciaal voor talentvolle architecten met enige jaren ervaring bij een Nederlands architectenbureau en beoogt daarmee een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving in baksteen.

KNB wil de vierde MasterClass Baksteen 2006 thematisch richten op de relatie stedenbouw en architectuur. Het programma bevindt zich in een afrondende fase. Zodra het geheel is afgerond zal dit onder andere via de website van KNB (www.knb-baksteen.nl) worden bekendgemaakt. Het aantal mensen dat kan deelnemen aan de MasterClass Baksteen is beperkt. Aanmeldingen worden daarom in volgorde van binnenkomst behandeld. Bij overtekening kunnen geïnteresseerden op een reservelijst worden geplaatst.

DE GESCHIEDENIS VAN 'KENNIS'

'Geschiedenis houdt zich bezig met het verleden en probeert vast te leggen wat er is gebeurd en te vragen waarom zaken zijn gebeurd zoals ze zijn gebeurd, Geschiedenis kan ons laten zien dat de baksteen veel voordelen en mogelijkheden heeft en hoe talloze generaties hebben gestreefd naar het benutten hiervan' (uit 'Baksteen', J.W.P. Campbell).

Van de hedendaagse architect wordt verwacht dat hij weet welke mogelijkheden er zijn met het grote scala van moderne bouwmaterialen. Deze keuzevrijheid brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee voor architecten en ingenieurs. Dit in tegenstelling tot de collega's uit vervlogen tijden. Deze collega's uit de Renaissance en Middeleeuwen konden terugvallen op de kennis van materialen en verwerking van de (meester)ambachtslieden.

Zij konden door de bouwmethoden, zonder contractuele verplichtingen, maar met de ambachtslieden in dagloon, meer experimenteren met materialen en vormgeving tijdens de bouw. De huidige architecten en ingenieurs moeten hun kennis van materialen en verwerkingstechnieken vooral opdoen uit studie-boeken en surfen op het internet.

Het letterlijk opdoen van handvaardigheidservaringen met bouwmaterialen door experimenten op de bouw of tijdens de opleidingen behoort vrijwel tot de onmogelijkheden of past niet meer in de opleiding. De moderne aanbestedingsmethoden vereisen steeds meer dat beslissingen omtrent geveldetailering al in het ontwerp stadium worden genomen, zodat een exacte calculatie kan worden gemaakt. Zelden wordt in dit proces gebruik gemaakt van de kennis die aanwezig is bij de huidige ambachtslieden.

KENNISOVERDRACHT

Bij het ontwerpen van gebouwen in baksteen wordt veel inspiratie ontleend aan de visuele aspecten van historische gebouwen en decoraties uit de diverse architectuurstromingen. Hierbij wordt veelal voorbij gegaan aan de wetenschap dat het realiseren van dit soms rijkelijk gedecoreerde metselwerk onmogelijk was als er niet een goede kennisoverdracht van materiaal en verwerking was geweest tussen de (meester)metselaar, de steenbakker en de architect. Het was deze drie-eenheid die het mogelijk maakte ingewikkelde en rijkelijk gedecoreerde gemetselde geveldetaileringen in

baksteen te realiseren.

Vandaag de dag is baksteen een hoogwaardig, technisch verfijnd product. Een goede kennis van de toepassing en verwerking daarvan speelt een bepalende rol in het bouwen met baksteen. In de dagelijkse bouwpraktijk blijkt dat een deel van de specifieke kennis over baksteen in zijn toepassingen en metselwerkconstructies ontbreekt bij zowel ontwerpers en tekenaars als bij het uitvoerend bouwbedrijf.

KENNISBRON

Met de nieuwste KNB uitgave, de Cd-rom 'Constructies in metsel(bak)stenen', een digitale vastlegging van de nodige begrippen omtrent het ontwerpen en uitvoeren in metselbaksteen, wil KNB 'bouwbreed', zowel in het onderwijs als in de dagelijkse bouwpraktijk, antwoorden geven op deels verloren geraakte kennis. In zeven hoofdstukken wordt ingegaan op: Begrippen en maatvoering, Metselverbanden, Muurconstructies, Muurafdekkingen, Draagconstructies, Voegwerk en uitvoering.

Met behulp van meer dan 800 dia's en diverse filmpjes is vastgelegd hoe met metselbaksteen op een verantwoorde wijze constructies kunnen worden ontworpen, van de juiste maatvoering en metselverband kunnen worden voorzien en hoe bijzondere constructies in ontwerp en uitvoering kunnen worden gerealiseerd. ■

De nieuwe uitgave is verkrijgbaar via www.knb-baksteen.nl

Over veel zaken heeft KNB technische brochures beschikbaar. Kijk verder op www.knb-baksteen.nl en www.betrouwbaarbaksteen.nl of bel, tijdens kantooruren, (026) 384 56 30.

HUGO SPEELMAN

RECTIFICATIE

In het aprilnummer van 'Baksteen' is op pagina 7 abusievelijk het ontwerp van de afgebeelde villa op het vrije kavel op het Kleine Rieteland toegeschreven aan Maaskant en Van Velzen Architecten. De juiste vermelding is: Equipe voor Architectuur en Urbanisme in samenwerking met IDEA BV.

Onze excuses voor de foutieve vermelding.

LEDENLIJST

Baksteen is een uitgave van de gehele Nederlandse baksteenindustrie, verenigd in het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB).

STEENFABRIEK BIEZEVELD B.V.,
Kerkdriel, tel. (077) 474 29 20

CRH KLEIWAREN BEHEER BV,
Neer, tel. (0475) 51 81 00

KLEIWARENFABRIEK BUGGENUM BV,
Buggenum, tel. (0475) 59 16 66

KLEIWARENFABRIEK DE BYLANDT BV,
Lobith-Tolkamer, tel. (0316) 56 62 33

KLEIWARENFABRIEK FAÇADE BEEK BV,
Beek (L.), tel. (046) 437 28 28

KLEIWARENFABRIEK JOOSTEN KESSEL BV,
Kessel (L.), tel. (077) 462 80 00

KLEIWARENFABRIEK JOOSTEN WESSEM BV,
Wessem, tel. (0475) 56 24 46

KLEIWARENFABRIEK NUTH BV,
Nuth, tel. (045) 524 43 21

KLEIWARENFABRIEK DE WAALWAARD BV,
Dodewaard, tel. (0488) 41 72 50

DAAS BAKSTEEN ZEDDAM BV,
Azewijn, tel. (0314) 65 16 44

DAAS BAKSTEEN, STEENFABRIEK DE NIJVERHEID B.V.,
Azewijn, tel. (0314) 65 16 44

DAAS BAKSTEEN, STEENFABRIEK DE VLIJT B.V.,
Winterswijk, tel. (0314) 65 16 44

BAKSTEEN HELDEN BV,
Helden-Panningen, tel. (077) 306 04 95
STEENFABRIEK ENGELS HELDEN BV,
Helden-Panningen, tel. (077) 306 04 95
STEENFABRIEK ENGELS OEFFELT BV,
Oeffelt, tel. (0485) 36 14 44

STEENFABRIEK HIJLKEMA B.V.,
Delfzijl, tel. (0596) 62 48 48

HUWA - VANDERSANDEN B.V.,
Spijk, tel. (0316) 56 64 00
BV STEENFABRIEK HEDIKHUIZEN,
Hedikhuizen, tel. (0316) 56 64 00
STEENFABRIEK HUISSENSWAARD,
Angeren, tel. (0316) 56 64 00
STEENFABRIEK SPIJK,
Spijk, tel. (0316) 56 64 00

'ST. JORIS' KERAMISCHE INDUSTRIE B.V.,
Beesel (L.), tel. (077) 474 01 00

STEENFABRIEK KLINKERS B.V.,
Maastricht, tel. (043) 347 83 33

KOREVAAR BEHEER BV,
Zennewijnen, tel. (0344) 61 36 56
STEENFABRIEK SCHIPPERSWAARD BV,
Echteld, tel. (0344) 61 36 56
STEENFABRIEK ZENNEWIJNEN BV,
Zennewijnen, tel. (0344) 61 36 56

STEENFABRIEK LINSSSEN B.V.,
Kerkrade, tel. (045) 541 12 22

STEENFABRIEK 'DE RIJSWAARD' B.V.,
Aalst (Gld.), tel. (0418) 55 22 21

RODRUZA BV,
Nijmegen, tel. (024) 322 49 60

RODRUZA - STEENFABRIEK ROSSUM BV,
Rossum (Gld.), tel. (024) 322 49 60

RODRUZA - BV STEENFABRIEK 'DE ZANDBERG',
Gendt, tel. (024) 322 49 60

STEENINDUSTRIE STRATING B.V.,
Oude Pekela, tel. (0597) 61 39 20

STEENFABRIEK VOGELENSANGH,
Deest, tel. (0487) 51 24 59

WIENERBERGER B.V.,
Zaltbommel, tel. (0418) 59 71 11

WIENERBERGER STEENFABRIEK BEMMEL,
Haalderen, tel. (0481) 46 39 24

WIENERBERGER STEENFABRIEK DAAMS,
Spijk, tel. (0316) 54 15 43

WIENERBERGER STEENFABRIEK DOORWERTH,
Doorwerth, tel. (026) 339 29 84

WIENERBERGER STEENFABRIEK ERLECOM,
Erlecom, tel. (024) 663 20 36

WIENERBERGER STEENFABRIEK ESBECK,
Esbeek, tel. (013) 516 92 03

WIENERBERGER STEENFABRIEK HAAFTEN,
Haaften, tel. (0418) 59 73 01

WIENERBERGER STEENFABRIEK HETEREN,
Heteren, tel. (026) 472 20 14

WIENERBERGER STEENFABRIEK KIJFWAARD OOST,
Pannerden, tel. (0316) 37 95 70

WIENERBERGER STEENFABRIEK KIJFWAARD WEST,
Pannerden, tel. (0316) 37 95 70

WIENERBERGER STEENFABRIEK MILSBEEK,
Milsbeek, tel. (0485) 51 65 51

WIENERBERGER STEENFABRIEK NUANCE,
Afferden (L.), tel. (0485) 53 12 36

WIENERBERGER STEENFABRIEK OOSTERHOUT,
Oosterhout, tel. (0162) 46 03 12

WIENERBERGER PORISO BRUNSSUM,
Brunssum, tel. (045) 563 52 33

WIENERBERGER STEENFABRIEK ROODVOET,
Rijswijk (Gld.), tel. (0345) 55 83 43

WIENERBERGER STEENFABRIEK THORN,
Thorn, tel. (0475) 56 12 55

WIENERBERGER STEENFABRIEK TIMMERMANS,
Elst (U.), tel. (0318) 47 12 27

WIENERBERGER STEENFABRIEK WOLFSWAARD,
Opheusden, tel. (0488) 44 33 67

COLOFON

UITGEVER
Koninklijk Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten (KNB)

REDACTIE
Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**INHOUDELIJKE COÖRDINATIE EN
PRODUCTIE**
Hollander van der Mey / MS&L, Voorburg

VORMGEVING EN OPMAAK
WK-Ontwerpers, Den Haag

LITHOGRAFIE EN DRUK
Veenman Drukkers, Rotterdam

REDACTIE-ADRES

Florijnweg 6
Postbus 153
6880 AD VELP (Gld.)
T +31 (0) 26 384 56 30
F +31 (0) 26 384 56 31
E knb@knb-baksteen.nl
I www.knb-baksteen.nl

Adreswijziging of verzoek om toezending richten
aan het Koninklijk Verbond van Nederlandse Bak-
steenfabrikanten, Postbus 153, 6880 AD VELP (Gld.)

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het Koninklijk
Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB) en verschijnt in controlled distribution
driemaal per jaar. Het blad biedt informatie over
de baksteenindustrie en belicht trends in en
opvattingen over baksteen en architectuur. Het
wordt toegezonden aan architecten(bureaus) en
stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchi-
tecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden,
centrale en lagere overheidsinstellingen, aanne-
mers (AVM- en B&U-leden Bouwend Nederland),
HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en research-
instituten, (vak)pers en relaties van KNB.

Copyright © 2006 KNB. Het overnemen van
artikelen als bedoeld in artikel 15 van de
Auteurswet is niet toegestaan.

De fotografie in dit nummer is van Jean-François
Rauzier (info@karenboyer.com). De illustraties zijn
van Laura Mizelle, freelance scenarioschrijfster en
illustrator in Parijs.

Foto omslag:
Jean-François Rauzier

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation driemaal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.